

Р.В. Шарібжанов

НАСЕЛЕННЯ МІСТА ХАРКОВА В 20-30-ТІ РОКИ ХХ СТ.

Стаття присвячена малодослідженим сторінкам історії Харкова періоду 20-30-х рр. ХХ ст. Автором, на основі статистичних джерел, переписів населення, архівних матеріалів та літератури досліджується чисельність, національний склад населення міста, причини їх змін. Особлива увага приділяється етнокультурному ядру міста, його етнічній та мовній складовим.

Ключові слова: національні меншини, нація, етнос, місто, національна політика, етнічні процеси, радянська влада.

Період 20-30-х рр. ХХ ст. в Україні характеризувався інтенсивними процесами урбанізації, що стала наслідком докорінних змін у засобах суспільного виробництва, зростанням питомої ваги індустріальних методів господарювання та змін традиційного способу життя. У свою чергу, урбанізація мала свої відповідні етнодемографічні та етнокультурні наслідки. Їх актуальність і багатоаспектність зумовили зростання інтересу з боку фахівців різних наук, особливо до вивчення етнічних, демографічних і соціальних процесів в Україні. У цьому контексті надзвичайно важливою є історія Харкова з його поліетнічним складом населення.

Першу спробу проаналізувати етнічний склад населення Харкова, здійснити його порівняльний аналіз за матеріалами перепису 1920 р. зробив Смілянський [27]. Соціальний склад населення Харкова за матеріалами перепису 1920 р. проаналізував П. Ступішин [28]. Серед досліджень етнічної структури населення України окреме місце належить роботам В.І. Наулка [17-19]. У наукових працях цього автора, присвячених вивченню етносів в Україні, знайшло відображення й історії національних меншин Харкова 20-30-х років ХХ ст. Аналіз чисельності населення, етнічного складу, соціальної структури, їх змін, міграційних процесів здійснили М. Курман та І. Лебединський [13]. Недоліком цієї роботи є її великі хронологічні межі, що охоплюють період з кінця ХІХ ст. до кінця 50-х років ХХ ст., і якщо 1920-м рокам приділена значна увага, то 30-ті роки ХХ ст. майже не були ними досліджені. У 1997 р. вийшла стаття А. Скоробогатова [26], яка присвячена населенню та території Харківщині в межах якої частково досліджений і Харків. Він дослідив співвідношення українців та росіян за переписами 1920 р., 1926 та 1939 років. Недослідженими автором залишились інші етноси.

Короткий аналіз історіографії проблеми свідчить, що хоча й дослідження населення Харкова міжвоєнного періоду знайшло відображення у наукових працях, але фрагментарно, тому потребує його комплексного вивчення. Виходячи з цього, мета статті полягає у дослідженні чисельності, національного складу населення міста, причини їх змін, етнокультурного ядра міста, його етнічної та мовної складової.

Джерельну базу роботи склали матеріали переписів населення 1920 р., міських 1923 р. та 1931 р., Всесоюзних 1926 р. та 1939 р. Доповнюють результати цих переписів документи та матеріали архівних фондів України.

У другій половині XIX – першій половині XX століття населення Харкова формувалося під впливом різних факторів. Найважливішим чинником, який мав визначальний вплив на чисельність, соціальний та етнічний склад населення було розташування міста. Цей фактор сприяв перетворенню міста в південний індустріальний регіон Російської імперії та центр торгівельних сухопутних шляхів сполучень. У своєму історичному розвитку місто будувалося не як єдиний суцільний організм, а шляхом послідовного заселення його частин. Різке зростання населення Харкова як за рахунок природного приросту, так і за рахунок новоприбулих призводило до змін у його складі.

Харків у досліджуваній період був одним із найбільших міст України та розміщувався на території з відносно невеликим відсотком міського населення. Більшість мешканців міст Харківської округи, а саме 72 % за переписом 1926 року, було сконцентровано у окружному центрі [4, с.28; 6, с.311] – Харкові.

Основним джерелом поповнення міського населення на початку 1920-х рр. було демобілізовані з лав армії, а також городяни, які поверталися з сільської місцевості, куди вони масово емігрували під час продовольчої кризи. У роки Першої світової війни до Харкова було евакуйовано декілька великих підприємств разом із працівниками. Загальна кількість біженців у Харкові в 1916 р. складала 49,5 тисяч осіб [13, с.19], крім них у місті знаходилися військові запасу, співробітники військових пунктів, лазаретів, тощо.

За даними статистичних матеріалів Народного комісаріату внутрішніх справ 1920 року, який тоді займався демографічним питанням, у Харкові мешкало 269924 особи [16, с.12]. Слід зауважити, що перепис населення 1920 року мав суттєві недоліки, що зазначали дослідники як у 1920-ті роки [14, с.3], так і в наш час [29, с.10]. Перепис, зокрема, було проведено в 9 із 12 губерній [25]. Харків було переписано повністю, тому слід вважати, що в межах Харківської губернії в цілому та Харкова зокрема результати цього перепису заслуговують на особливу увагу.

На початку 20-х років XX ст. населення міста швидко зростало: порівняно з 1920 роком воно зросло на 13 % (40340 осіб) і становило у 1923 році 310264 осіб [2, с.547]. У 1925 році населення Харкова становило 373414 особи [32, Спр.1399, Арк.42] (згідно з матеріалами адміністративно-територіальної комісії, в основу яких було покладено результати міського перепису населення 1923 року з урахуванням природного і механічного приросту).

З другої половини 1920-х – поч. 1930-х років відбувається різке зростання як абсолютної чисельності населення країни, так і частки міських мешканців взагалі, між 1923 і 1926 р. міста щороку поглинали приблизно 200 000 мігрантів [12, с.73].

Подальша розробка статистичних матеріалів щодо чисельності та етнічного складу населення України здійснювалася Центральним статистичним управлінням УСРР, Наркоматом освіти, Інститутом демографії, іншими державними та науковими установами. Значну роботу з підготовки етнографічної карти України та її окремих регіонів провели Інформаційно-статистичний відділ та Відділ національних меншин Наркомату внутрішніх справ [30, с.53].

Важливу роль у накопиченні статистичних матеріалів щодо чисельності, етнічного складу та місць розселення у Харкові відіграв Всесоюзний перепис населення від 17 грудня 1926 року, який охопив широке, порівняно з попередніми переписами,

коло питань, а саме – 15 [21,с.40]. За даними перепису у Харкові проживало 415400 осіб [6,с.311] (зазначимо, що територія міста в результаті адміністративно-територіальної реформи початку 20-х років значно збільшилася – нові межі були закріплені у 1924 р., що звичайно позначилося на кількості населення). У порівнянні з 1923 роком кількість мешканців міста збільшилася на 103711 осіб або майже на 25 %. Необхідно, однак, враховувати, що 86880 осіб або 20,86% були включені вперше до перепису в межах нової смуги [15,с.3]. У межах старої смуги, станом на 1926 р., відбулося збільшення кількості населення всього на 5,6% [10,с.19; 15,с.311].

Приріст населення Харкова у подальшому хоча і продовжувався, але був невеликим. Поясненням таких процесів може бути те, що у 1927-1929 роках валова продукція промисловості міста зросла, однак в цілому не за рахунок побудови нових підприємств, а на базі розвитку старих, що вимагало невеликого збільшення кількості працюючих. За цей період населення Харкова збільшилося лише на 38,7 тис. осіб, і середньорічний приріст склав лише 3,2 % [13,с.23].

У подальшому з переходом країни до індустріалізації в Харкові були створені підприємства різних галузей промисловості: тракторної, верстатобудівної, електротехнічної, хімічної, транспортної, машинобудівної, точних приборів, будівної індустрії, текстильного машинобудування тощо. Одночасно з перебудовою та реконструкцією основних фондів заводу «Серп і молот», Електромеханічного, Транспортного машинобудування, Велосипедного за період з 1928 по 1932 роки вони вирости майже у два рази, чисельність робітників на них – більше ніж у три рази, а валова продукція збільшилася у вісім разів [20,с.136]. Великі підприємства та зростання темпів виробництва потребували великої кількості робочих рук. Ця потреба одразу позначилась на кількості мешканців міста. За 1930-1932 роки населення Харкова зросло майже на 300 тис., а темпи приросту становили до 20 % на рік, з яких 99% складала частка механічного збільшення [13,с.23;63]. Порівнюючи статистичні дані переписів 1926 та 1931 років, зазначимо, що у Харкові населення збільшилося на 106100 або 20,3% і складало 521,5 тис. осіб [23,с.VIII]. За кількістю населення в Україні Харків став другим містом, поступаючись Києву лише на 18000 осіб. Проте за цей проміжок часу Харків випереджав Київ за темпами приросту населення більше ніж удвічі [6,с.305-320; 23,с.V-VIII].

Такі високі показники трималися до середини 30-х років ХХ століття. Подальше уповільнення приросту пояснюється тим, що в цілому етап будівництва нових підприємств у місті був завершений, і наступним етапом стало введення їх до експлуатації, а це вже не вимагало стільки робочої сили. Не останню роль у зниженні темпів збільшення населення також відіграв перенос столиці УСРР у 1934 р. з Харкова до Києва. За даними Всесоюзного перепису 1937 року число мешканців Харкова зростає до 759385 осіб [5,с.66], на їх збільшення, крім природного, механічного приросту, значно впливало географічне розширення меж міста. У 1939 році цей показник вже становив 832913 особи [34,Спр.65, Арк.16], що вдвічі більше, ніж у 1926 р.

Таким чином, з аналізу статистичних даних переписів населення й архівних матеріалів можна побачити, що кількість жителів Харкова у 20-30-ті роки ХХ ст. постійно зростала. Темпи приросту чисельності в різні роки були не однакові: пік активності припадав на період індустріалізації і був пов'язаний з побудовою у місті великих підприємств і підвищенням обсягів промислового виробництва. Хоча тем-

пи приросту населення і зменшилися, що було пов'язано з завершенням будівництва великих підприємств та переносом столиці УСРР, однак число мешканців міста зросло. На кінець 30-х років ХХ століття населення Харкова в порівнянні з початком 20-х років зросло утричі, що в свою чергу призвело до розширення межі міста, яку офіційно закріплювали у нових кордонах у 1924 та 1932 роках.

Із зміною кількості населення міста в цей період відбувається і зміна етнічної складової мешканців Харкова. Одразу слід зазначити, що вже перепис 1920 року зафіксував серед мешканців міста представників 51 етносу [16,с.20], а 1926 р. – 60 [6,с.310-311]. Треба враховувати, що у період, охоплений дослідженням, Харків був столицею України.

За переписом населення 1920 року в місті мешкало 269924 осіб, при цьому в більшість за національністю – росіяни 136466 осіб (51% від усього населення міста). Українців було 57366 осіб (21%) далі йшли євреї 55474 (20,5%), поляки 7385 (2,7%), латиші 3721 (1,4%), німці 2326 (0,9%), вірмени 2033 (0,8%), литовці 1462 (0,5%), татари 925 (0,3%), білоруси 922 (0,3%), греки 282 (0,1%), чехи 244 (0,1%), усі інші склали менше 0,1% від усього населення міста (підраховано нами на підставі [16,с.12]).

У 1923 році за міським переписом кількість українців у місті збільшилася вдвічі та становила 119407 осіб (38,5 % від усього населення міста), другими за кількістю були росіяни – 107172 (34,5%), потім євреї – 64533 (20,8 %), поляки – 5256 (1,7%), вірмени – 2798 (0,9%), німці – 1931 (0,6%), латиші – 1642 (0,5%), татари – 1532 (0,5%), білоруси – 1284 (0,4%), литовці – 601 (0,2%), усі інші склали менш 0,1% від усього населення міста (підраховано нами на підставі [2,с.547; 35,Спр.171, Арк. 90; 33,Спр.696, Арк.5]).

Аналізуючи наведені дані, можна побачити, що кількість українців у порівнянні з 1920 р. збільшується на 42041 особу, хоча населення міста за цей проміжок часу зросло всього на 40340 осіб (на 13%). У цей відсоток входять, крім українців, білоруси, вірмени, євреї, татари та деякі нечисленні етноси. Натомість за міським переписом кількість росіян, поляків, німців, латишів зменшується, причому росіян на цілих 21,4%. На нашу думку, відсоток українців у Харкові зріс у 1923 р. не тільки за рахунок новоприбулих і природного приросту, а ще й за рахунок тих, хто за переписом 1920 р. вказував свою «народність», як російську.

Місто, що виникає у певному етнічному середовищі, з самого початку піддається впливу навколишнього сільського населення. Ці процеси набувають особливого значення в тих випадках, коли місто є гомоетнічним по відношенню до навколишнього неміського середовища, коли в ньому переважає корінний, місцевий етнос. Але й міста, гетероетнічні навколишньому середовищу, засновані серед іноетнічного населення, перебувають з ним у тісному контакті. Етнічні та етнокультурні впливи бувають тут взаємними [24,с.4]. У міру економічного і культурного розвитку міста воно, у свою чергу, починає впливати на навколишнє населення, сприяти розвитку економічних та культурних зв'язків, прискоренню етнічних процесів.

У період, що досліджується, більшість новоприбулого до Харкова населення приходило з Харківської, Полтавської, Сумської та з південної частини Білгородської й Курської областей. Вибували з міста до Дніпровсько-Придністровських промислових районів (Донецька, Луганська, Дніпропетровська та Запорізька області) [13,с.73], що позначилось на етнічному складі населення міста.

Для комплексного дослідження етнічної структури суспільства України 20-х років ХХ ст. особливе значення мають матеріали Всесоюзного перепису населення 1926 р. Тоді населення вперше опитували за двома параметрами, а саме: «народність» та рідна мова. В інструкційних вказівках зазначалося, що до «народності» відносив себе сам відповідач, але у випадках, коли відповідач не міг себе віднести до якоїсь «народності», перевага надавалася «народності» матері. У визначенні рідної мови визнавалася та, якою найкраще володів відповідач, у випадку з дітьми рідною вважалася мова матері [3, с. III].

У 1926 році серед населення Харкова (415400 осіб) за «народністю» найчисленнішими були українці 160138 (38,6% до всього населення міста), росіяни 154448 (37,2%), євреї 81130 (19,5%) (окремо переписом у місті було зафіксовано 2 кримських євреїв та 7 гірських), поляки 5540 (1,3%), вірмени 2994 (0,7%), німці 2202 (0,5%), латиші 1772 (0,4%), татари 1633 (0,4%), білоруси 1484 (0,4%), литовці 657 (0,2%), греки 447 (0,1%), ести 323 (0,1%), та інші більше 46 національностей склали 2632 (0,6%) (підраховано ними на підставі [6, с. 310-311]).

Досліджуючи дані всесоюзного перепису населення 1926 р. та порівнюючи їх з міським переписом 1923 р. можна констатувати, що поряд із збільшенням чисельності мешканців міста відбувається зростання всіх великих етнічних груп. Інтенсивне зростання відбулося серед української, російської та єврейської громади міста, але їхній відсоток по відношенню до всього населення Харкова залишався майже незмінним. За цей період кількість мешканців міста збільшилася на 103711 осіб або майже на 25 %, при цьому слід враховувати, що природний річний приріст склав лише 1,37% [33, Спр.1205, Арк.239]. Отже, приріст населення відбувся за рахунок новоприбулих, які прагнули в місто як у великий культурний, промисловий центр, столицю. Слід також відзначити, що перепис 1926 р. проводився в межах нової міської смуги, що була затверджена у 1924 р. Водночас у деяких етносів, які складали не менше 0,1% від усього населення міста, спостерігається особливо підвищений темп приросту: серед греків – на 36,6%, у всіх інших він був меншим. У росіян – на 30,6%, українців – на 25,4%, євреїв – на 20,4%, білорусів – на 13,5%, німців – на 12,3% і більш уповільнений темп приросту в литовців (на 8,5%), латишів (на 7,3%), вірмен (на 6,5%), татар (на 6,2%), і найслабший приріст серед поляків (на 5,1%) (підраховано нами на підставі [10, с.19; 6, с.310-311; 35, Спр.171, Арк. 90; 33, Спр.696, Арк.5]).

Слід відзначити, що збільшення українців та росіян відбулося частково за рахунок передмістя, яке було включено до складу міста. Серед населення передмістя 62,1 % складали українці, 33,3% росіяни і 4,6% інші етноси [15, с.70].

У досліджуваній період Україна, перетворюючись на одну з головних баз важкої індустрії Радянського Союзу, зазнала найглибшого впливу урбаністичних тенденцій. Головною причиною різкого зростання кількості міського населення з другої половини 1920-х років стало впровадження політики форсованої індустріалізації, що викликала значний приток мігрантів у місто. У зв'язку з подібними тенденціями соціальна динаміка сколихнулася на користь оселення українців у містах.

На кінець 30-х років ХХ ст. у етнічному складі Харкова відбуваються зміни.

На 1939 р. у місті найчисленнішою національною групою були українці, кількість яких порівняно з 1926 роком зросла більше ніж у два з половиною рази та становила 403606 (48,5% від загальної кількості мешканців міста). За цей час швидко зростає

кількість населення міста: росіян до 274173 (32,9% від усієї кількості населення міста), євреїв до 130250 (15,6%), білорусів до 4193 (0,5%), вірмен до 4056 (0,5%), татар до 2824 (0,3%), греків до 831 (0,1%). Натомість в місті зменшилася кількість латиського, литовського та польського етносу, і майже однаковим, порівнюючи з 1926 р., за кількістю залишилося німецьке населення (підраховано ними на підставі [34, Спр.65, Арк.48]).

Аналізуючи статистичні дані, можна побачити, що, незважаючи на зміну політики держави і залучення великої маси населення до міст, у Харкові українці на кінець 30-х рр. ХХ ст. так і не стали більшістю. На кінець досліджуваного періоду частка етносів до всього населення серед невеликих груп залишалася майже однаковою, значні зміни відбулися у пайбільших групах на користь збільшення кількості українців та зменшення кількості росіян та євреїв.

Таким чином, етнічний склад мешканців Харкова в 20-30-ті роки ХХ ст. був різно-рідним і за переписом 1926 р. налічував більше 60 національностей. Населення міста формувалося під впливом різних факторів. У етнічному складі на 1920 р. найбільшими були російський, український, єврейський, латиський, німецький, польський, вірменський, татарський та інші етноси, при цьому домінуючим за численністю залишався російський. З посиленням урбанізації кількість населення міст України та особливо Харкова невпинно збільшувалося. Це призводило і до збільшення чисельності кожного етносу, причому цей процес до середини 1920-х років був притаманний для всіх етносів, а найбільше для українського. Відсоток населення кожного етносу по відношенню до всіх мешканців міста протягом 20-30-х років ХХ ст. залишився майже однаковим, крім українців, які на 1939 р. становили 48,5 % (від усього складу населення міста), частка яких по відношенню до всіх мешканців у 1920 р. складала всього 20%. Домінуючими за кількістю серед усіх етносів були український, російський та єврейський, які у різні роки разом складали від 92% до 97% (від усього населення міста).

Далі зупинимося на розселенні трьох найбільших етносів, а саме єврейського, російського та українського, по районах у межах Харкова. Таку можливість нам надають результати переписів населення 1926 та 1939 року. За Всесоюзним переписом 1926 року місто було поділено на 33 райони, 21 з яких були природно-історичними (межі яких були визначені ще переписом 1912 р.). Розглядаючи окремі природно-історичні райони міста, спостерігаємо найбільше скупчення українського населення на західних околицях міста: Лиса Гора, Холодна Гора, Новоселівка та по південно-східних околицях: Павлова Дача, Уральський район, Качанівка та Сабурова Дача. Менша кількість українців проживала в районах з найчисленнішим російським етносом, хоча ці райони територіально зливалися з вищеназваними: на південно-західних околицях (Піски та Панасівна), на південних околицях (Москалівка та Заїківка), на сході (Чугуївський та Паровозобудівельний райони) та на південно-східних околицях Журавлівського і Іскринського районів.

Росіяни заселяли переважно північну частину міста (Нагірний район, Пісківський та Панасівський), центр (Старо-Московський район), а також південну (Гончарівку, Москалівку та Заїківку), східну (Чугуївський та Паровозобудівельний райони) та південно-східну (Журавлівський і Іскринський райони) частини міської території. У всіх інших природно-історичних районах росіяни за кількістю стоять на другому місці.

Найбільшу чисельність єврейського населення спостерігаємо в трьох центральних районах: Катеринославсько-Благовіщенському, Центральному та Нетечинсько-

Воскресенському. Також євреї знаходилися в районах, територіально з'єднаних з центром: Нагірному, Старо-Московському та Гончарівському. Крім того, слід зазначити, що в районах, де переважали росіяни, євреї склали другу за кількістю етнічну групу.

Усі передміські райони, за винятком Сокольницького, де переважно мешкали росіяни, мали український етнос як найчисленніший [15, с. 70-71].

Що стосується матеріалів перепису 1939 року, ми не маємо таких детальних статистичних даних по районах. На цей період територія Харкова була поділена на 8 великих районів, за розмірами значно більших, ніж у 1926 р. Тому це не дає нам можливості порівнювати та прослідкувати динаміку етнічного складу в кожному з них.

Українці за кількістю переважали в усіх районах міста, а найбільше їх було у Ленінському районі, найменше в Орджонікідзевському, який в цілому за чисельністю населення був найменшим.

Росіяни були рівномірно розселеними в усіх районах, крім Червонобаварського та Орджонікідзевського районів. Найбільша їх кількість була сконцентрована у Ленінському районі.

Переважає більшість євреїв була сконцентрована у п'яти районах міста, а саме: Держинському, Кагановицькому, Червонозаводському, Ленінському та Жовтневому. Найменша кількість єврейського етносу проживала у Червонобаварському районі.

Міграція населення з малих поселень у велике місто була пов'язана зі зміною всіх сторін життя людини – матеріальної, соціальної, духовної. У радянські часи сформувалися єдині норми виробничого і побутового життя, провідником яких значною мірою були міста: однаковий робочий день і система заробітної плати, державні свята, а також принципи формування особистості і регулювання міжособистісних відносин.

З містом пов'язане розповсюдження різномірної професійної культури, яка посідає значне місце у культурі взагалі й визначає подальший розвиток етносів і етнічних процесів. В умовах індустріалізації й масового виробництва предметів побутового призначення відбувається їх стандартизація, яка призводить до нівелювання національного побуту, до його етнічного знеособлення.

В умовах міста культура для всіх стає єдиною міською, «етнічно нейтральною» [31, с. 195], і головним етнодиференційним показником, «обличчям міста», його етнічного ядра, є показник мови, який в цих умовах з словами Ю.В. Арутюняна є «...одним з самих істотних індикаторів ідентифікації культури, що органічно пов'язаний з багатьма іншими проявами способу життя і також міжнаціональних відносин» [1, с. 33].

Далі розглянемо етнічне ядро міста у його мовному відношенні. У самому місті для розвитку етнічних процесів важливим залишається рівень етнокультурного розвитку основної складової його первинного населення.

Першими поселенцями Харкова були українці, які прийшли до міста з західних регіонів України. Місцезнаходження Харкова у середовищі українських поселень визначило наявність великої кількості українців серед мешканців за весь час його існування. З іншого боку, близькість Харкова до російського кордону та політика русифікації, яку проводила Російська імперія, намагаючись підвищити кількість російського населення у містах, зумовило заселення та поступове збільшення кількості росіян. На кінець XIX століття за Всеросійським переписом населення 1897 р. (при

опитуванні питання про національність не ставилося, а ставилося тільки про рідну мову) мешкало 63,2% росіян, 25,9% українців і 11,8% припадало на всі інші національності [22,с.3; 44-45,XIV]. Тому можна сказати, що на кінець XIX ст. Харків у мовному відношенні був російськомовним.

В етнічному складі населення Харкова відбувалися зміни протягом 20-30-х років XX ст. Хоча перепис 1920 р. проводився з виявленням етносів не за мовним критерієм, а саме за національністю, він показує, що росіяни на цей час складають більшість населення міста – 51% [16,с.12] і, як засвідчив перепис населення 1926 р., серед них майже 100% населення визнавало за рідну мову російську.

За Всесоюзним переписом населення 1926 р. у Харкові 64,2% визнали своєю рідною мовою російську, при тому, що росіян у місті було лише 37,2%, другою за кількістю визнали українську – 23,8% і 12% мови інших національностей (підраховано нами на підставі [6,с.310-311]). Ці цифри свідчать про те, що на середину 20-х років XX ст. місто залишалось російськомовним.

Ці показники ми можемо порівняти з результатами Всесоюзного перепису населення 1939 р. У 1939 році російську рідною мовою визнавали 63,8% харків'ян. Ця цифра залишилась незмінною з 1926 р. На кінець 30-х років XX ст. збільшується й кількість тих, хто визнавав рідною мовою українську – 31,5% і інші мови – 4,7% [6,с.310-311; 33,Спр.65, Арк.48].

Таким чином, у мовному відношенні етнічне ядро міста, яке на кінець XIX ст. було сформоване як російськомовне, протягом 20-30-х років XX ст. залишалось незмінним. Питома вага використання російської мови, незважаючи на зростання чисельності населення міста у порівнянні з початком 1920-х років, на кінець 30-х років XX ст. залишалось майже незмінною і становила 64 %.

Важливим питанням є стійкість етномовного ядра міста, що залежить від чисельності населення, притоку мігрантів та відтворення населення.

На основі підрахунків М.В. Курмана й І.В. Лебединського [13,с.23,34,41,64] та статистичних даних [7;8;9] можна констатувати, що за період з 1926 р. по 1939 р. населення міста Харкова збільшувалося переважно за рахунок новоприбулих. Цей показник набагато перевищував природний приріст у деякі періоди, а саме 1930-1932 роках, коли він сягав до 20% на рік.

Можна дійти висновку, що етномовне ядро міста підтримувалося за рахунок природного приросту російського населення міста, новоприбулих росіян. Але оскільки їхній відсоток був удвічі менший, ніж відсоток тих, хто вважав рідною мовою російську, інша частка підтримувалась за рахунок новоприбулого русифікованого населення, тих, кого асимілювали у місті, та їхнього природного збільшення.

Повертаючись до «мовного питання», розглянемо визнання російської мови рідною іншими етносами, крім росіян. За Всесоюзним переписом 1926 р. серед великих етнічних груп найбільшу частку тих, хто вважав російську мову рідною, були білоруси – 79,1% (від числа всієї етнічної групи), євреї – 57,4% та поляки – 46,7%. Серед українців російську мову визнавали рідною – 38,5%. Хоча відсоток російськомовних українців був меншим, ніж у інших групах, однак за чисельністю осіб цей показник перевищує кожний з перерахованих етносів. Результати дослідження показують, що в цей період серед російськомовного населення росіяни складали 56,7%,

українці – 23,1%, євреї – 17,5%. На інші національності припадає 2,7% (підраховано нами на підставі [6,с.310-311]).

Таким чином, за сумарним показником на середину 20-х років ХХ ст. етномовне ядро, яке було російськомовним, складалося з трьох основних етносів – російського, українського та єврейського.

На жаль, архівні матеріали, які збереглися по Харкову, не дають змоги підрахувати частку тих, хто вважав російську мову рідною за національностями на кінець 30-х рр. ХХ ст., але можна вирахувати відсоток збереження рідної мови. На 1939 рік серед цих трьох великих етнічних груп рівень збереження мови був таким: росіяни 100% (серед усього російського населення міста), українці 65% (серед усього українського населення міста) і найнижчий – євреї 22,8% (серед усього єврейського населення міста). Але напевно можна сказати, що домінуючою була російська мова, тому що росіян серед тих, хто вважав своєю рідною мовою російську, в цей період було всього 48,3%, а 51,7% були представниками інших національностей (підраховано нами на підставі [34,Спр.65, Арк16,48]).

Одним із показників стійкості етнічного ядра міста є його культурний рівень. Під цим терміном, в умовах міста та досліджуваного періоду, ми розуміємо рівень писемності, який є показником суто соціальним і виражає особливості суспільно-економічної формації та ступінь розвитку, на якому знаходився етнос.

Рівень писемності розглянемо за матеріалами Всесоюзного перепису 1926 р.. Середина 1920-х років ХХ ст. є показова тим, що в цей час починається швидке зростання населення міста за рахунок новоприбулих мігрантів, і в цих умовах дуже важливим є підтримка стійкості первісного етнокультурного ядра.

Серед трьох найчисельніших етносів найбільший відсоток писемних був у євреїв і складав 81,7%, майже таким самим він був у росіян та українців – 72,2% й 72,3% відповідно (підраховано ними на підставі [6,с.310-311]). З наведених даних видно, що рівень освіченості серед трьох груп, які складали етнічне ядро міста, був дуже високим і в середньому на три групи складав 75,4%.

Таким чином, у 20-30-і роки ХХ ст. населення Харкова стрімко збільшувалося і на кінець періоду зросло більше ніж утричі. За етнічним складом населення міста було поліетнічним. На середину 20-х рр. ХХ ст. у складі мешканців міста налічувалося більше 60 етносів, найбільшими з яких були українці, росіяни та євреї. У мовному відношенні населення Харкова, його етнічне ядро було російськомовним (цей показник складав дві третини всього населення міста), стійким і мало високий рівень культури.

Література:

1. Арутюнян Ю.В. О потенциале межэтнической интеграции в московском мегаполисе // Социологические исследования. – 2005. – №1. – С.44-68.
2. Всесоюзная городская перепись 1923 г. // Труды ЦСУ. – Т.ХХVII. – М., 1926.
3. Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г. Краткие сводки. – М., 1928.
4. Всесоюзная перепись населения 1926 года. – Т.ХІ. – М., 1929.
5. Всесоюзная перепись населения 1937 г. Краткие итоги. – М., 1991.

6. Всесоюзний перепис людності 1926 р. – Т.ХІІ. – М., 1928.
7. Загальні підсумки природного руху людності УСРР за 1927 і попередні 1924-1926 по округах та окремих містах // Статистика України. – Харків, 1929. – Сер.І. – Т.4. – Вип.8. – №169. – С.10-11.
8. Загальні підсумки природного руху людності УСРР за 1928 і попередні 1924-1927 по округах та окремих містах // Статистика України. – Харків, 1930. – Сер.І. – Т.4. – Вип.9. – №193. – С.10-11.
9. Загальні підсумки природного руху людності УСРР у 1924-1926 по округах та окремим містах // Статистика України. – Харків, 1929. – Сер.І. – Т.4. – Вип.7. – №154. – С.10-11.
10. Итоги Всесоюзной городской переписи 1923 г. // Труды ЦСУ. – М., 1924. – Вып.1. – Т.ХХ.
11. Всесоюзний перепис людності 1926 р. – Т.ХІІ. – М., 1928.
12. Кравченко Б. Соціальні зміни і політична свідомість в Україні ХХ ст. / Перекл. з англійської В. Івашко та В. Корнієнко. – К., 1997.
13. Курман М.В., Лебединский И.В. Население большого социалистического города. – М., 1968.
14. Мінаєв С.В. Наслідки вселюдного перепису 1926 року на Україні. Населення України міський житловий фонд. – Харків, 1928.
15. Місто Харків та інші міста та й селища міського типу Харківської округи. Нерухоме майно. Житлові умови населення. Населення. Матеріали Всесоюзного перепису населення 17 грудня 1926 р. – Харків, 1928.
16. Население Харьковской губернии по данным переписи 1920 года. Численность населения. Возрастной состав. Грамотность. Национальный состав // Статистика Украины № 16. – Серия I. Демография. – Харьков, 1922. – Т.1. – Вып. 5.
17. Наулко В.И. Национальный состав населения Украинской СРСР по материалам переписей населения. – М., 1964.
18. Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине. – К., 1975.
19. Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР. Статистико-картографічне дослідження. – К., 1965.
20. Окладной Г.М. Очерки по истории развития советского Харькова. – Харьков, 1956.
21. Осинский Н. Принципы и практика всесоюзной переписи населения // Советское строительство. – 1926. – № 3-4. – С.36-52.
22. Первая всеобщая перепись населения Российской империи.1897. – Т.ХLVІІ. – Харьковская губернія, 1904.
23. Підсумки обліку міської людності УСРР 1931 р. – Харків, 1933.
24. Рабинович М.Г., Шмелева М.Н. Город и этнические процессы (из опыта этнографического изучения восточнославянских городов) // Советская этнография. – 1984. – №2. – С.3-15.
25. Сводка о национальных меньшинствах (Составлена по данным переписи 1920 г. по 9 губерниям) // Бюллетень Народного Комиссариата Внутренних Дел. – 9 июля. – Харьков, 1923. – № 21.
26. Скоробогатов А. Територія та населення Харківщини у 20-30-х роках ХХ століття // Березіль. – 1997. – №11-12. – С.132-147.

27. Смілянський Населення Харкова в числах перепису 1920 р. // Вісті ВУЦВК. – 1922. – 27 жовтня.
28. Ступішин П.П. Соціальний склад людності Харківщини // Статистичний бюлетень. – Харків, 1929. – Кн. VIII. – С.3-33.
29. Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20-30 роки ХХ ст.) – К., 1995.
30. Чирко Б.В. Національні меншості на Україні в 20-30-х рр. // Український історичний журнал. – 1990. – №1. – С.51-64.
31. Этносоциальные проблемы города. / Под. ред. О.И. Шкаратана. – М., 1986.
32. Державний архів Харківської області (далі ДАХО), ФР-845, Оп.3.
33. ДАХО, ФР-845, Оп.2.
34. ДАХО, ФР-5231, Оп.2.
35. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України), Ф-413, Оп.1.

Р.В. Шарібжанов

Население города Харькова в 20-30-е годы ХХ в.

Статья посвящена малоисследованным страницам истории Харькова периода 20-30-х гг. ХХ в. Автором, на основе статистических источников, переписей населения, архивных материалов и литературы исследуется численность, национальный состав населения города, причины их изменений. Особое внимание уделяется этнокультурному ядру города, его этнической и языковой составляющим.

Ключевые слова: национальные меньшинства, нация, этнос, город, национальная политика, этнические процессы, советская власть.

R.V. Sharibzhanov

Population in Kharkiv in the 20-30s of the 20th century.

The article is devoted to the scantily explored pages of Kharkov history in the 20-30s of the 20th century. The author explores a quantity, national composition of city population, causes of their changes on the basis of statistical springs, population censuses, archived materials and literature. The special attention is devoted ethnical and cultural kernel of city, its ethnic and tongue constituent.

Key words: national minorities, nation, ethnos, city, national policy, ethnic processes, the Soviet power.